

наментом, а з протилежного збереглися основа та гачок для голки (рис. 8). Аналогічні фібули знайдено на поселеннях Ханська II в Молдавії і Шипот поблизу Сучави в Румунії⁶.

Аналіз культурних залишків дає можливість визначити час існування поселення. В розв'язанні цього питання головну роль відіграє керамічний комплекс і фібула. Кераміка за типами і формою датується в межах VI—VII ст. н. е., а фібула — VII ст. н. е. (за І. Вернером)⁷.

В цілому характер жител та виявлений інвентар поселення Горошева не відрізняється від інших слов'янських пам'яток третьої чверті I тисячоліття н. е. в Середньому Подністров'ї. Для нього, як і для решти поселень VI—VII ст. в цьому районі, типова наявність керамічних форм, близьких до посуду Верхнього Подністров'я і Волині, але тут є певна кількість біконічних горщиків, що знаходять аналогії в посуді пам'яток Південного Бугу і Молдавії. Це свідчить про те, що територія Середнього Подністров'я була місцем стику груп слов'янського населення, зокрема того, яке просувалося на південь у Подунав'я з межириччя Дніпра, Південного Бугу й Верхнього Дністра та інших західних районів.

В. Д. БАРАН, С. П. ПАЧКОВА

Поселение близ с. Горошева на Среднем Днестре

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок 1970—1971 гг. славянского поселения возле с. Горошева на Среднем Днестре. Открыты четыре полуземлянки, хозяйственная яма, надворный очаг, сушильный комплекс. Открытые объекты сопровождаются славянской керамикой третьей четверти I тысячелетия н. э., железными и костяными орудиями труда, костными остатками. Датируется славянское поселение пальчатой фибулой VII в. н. э.

Исследуемое поселение у с. Горошева не отличается от других славянских памятников третьей четверти I тысячелетия н. э. Среднего Поднестровья. Для него, как и для других памятников VI—VII столетий этого района, характерно наличие керамических форм, близких посуде Верхнего Поднестровья и Волины, с одной стороны, и керамике из славянских памятников Южного Буга и Молдавии, с другой. Это свидетельствует о том, что территория Среднего Поднестровья была местом стыка того славянского населения, которое продвигалось на юг в Подунавье из междуречья Днестра и Южного Буга, Верхнего Днестра и более западных районов.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, С. О. БЕЛЯЄВА

Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі

Проблема поховання східних слов'ян, що все ще залишається однією з найголовніших у радянській історіографії, безперечно, має вирішуватися на основі аналізу археологічних джерел рубежу ер і першої половини — середини I тисячоліття н. е. в межах всього Дніпровського басейну. На жаль, дослідники-славісти приділяли увагу в основному вивченню матеріалів більш північних лісостепових районів Подніпров'я і Правобережжя України. Пам'ятки ж першої половини I тисячоліття

⁶ И. А. Рафалович. Вказ. праця, с. 64, рис. 9, 1; Dan G. L. Teodor. Regiunile rasartene ale româniei în secolele VI—VII.— Memoria antiquitatis, I, 1969, с. 202, рис. 16, 2.

⁷ I. Wegner. Slawische Bügelfibeln des VII. Jahrhunderts. Reinecke Festschrift. Mainz, 1950, с. 30, 40, 43, 158.

н. е. степового Подніпров'я і особливо Лівобережної України здебільшого залишались поза полем їх зору.

Як відомо, долину Дніпра і Правобережжя України в II ст. заселяли носії черняхівської культури. Їх пам'ятки менше відомі на Лівобережжі, а на південний схід від течії Ворскли і лінії Полтава—Зміїв вони взагалі трапляються лише спорадично, й то у вигляді окремих знахідок кераміки¹.

На археологічній карті першої половини I тисячоліття Лівобережжя України на межі Лісостепу і Степу і, зокрема, Поорелля, якому присвячена ця стаття, досі залишилися, по суті, білою плямою.

У 1959—1960 рр. розвідкою Дніпродзержинської експедиції на відрізку Дніпра Кременчук—Дніпропетровськ була виявлена значна кількість пам'яток з грубою ліпною керамікою ранньослов'янських форм (Дереївка, Бородаївка, Радянське)². Місцезнаходження з аналогічною керамікою були обстежені О. В. Бодяньським в Надпоріжжі. Але всі ці пам'ятки А. Т. Сміленко вважає близькими до поселень пеньківського типу і датує їх VI—VII ст. н. е.³ Приблизно так датовані й перші знахідки грубої ліпної кераміки ранньослов'янського походження, виявлені в долині Орелі розвідкою 1968 р. під керівництвом Ю. Г. Колосова. Л. М. Рутковська відносить їх до VI—VIII ст. н. е.⁴

За останні три роки (1970—1972) в зв'язку з будівництвом каналу Дніпро—Донбас експедиція під керівництвом Д. Я. Тсегіна та О. С. Беляєва провела суцільне обстеження долини р. Орелі від її гирла до верхів'я. Поряд з матеріалами інших епох тут було зафіксовано (ще раніше в ході розвідок І. Ф. Ковальнової) велику кількість поселень з ліпним ранньослов'янським посудом⁵. Цей факт має важливе значення для розробки питання про склад населення цієї території в першій половині I тисячоліття н. е. Виявлено також перші місцезнаходження з черняхівською керамікою.

Підйомний матеріал зібрано на всіх відкритих пунктах, деякі з них прошурфовані (Лисківка, Ковалів Кут поблизу с. Богате), а на двох поселення поблизу с. Йосипівка Магдалинівського району Дніпропетровської області проведено стаціонарні розкопки. Подаємо стисло характеристику цих досліджень.

Розкопки поселень поблизу с. Йосипівка. Тут, на лівому березі Орелі, досліджено два поселення — в урочищі Пляж та поблизу озера Лиман. Перше розташоване на північний захід від села на відстані 1,5 км від нього, безпосередньо біля гирла ріки. Воно займає підвищення в заплаві, висотою 1,5—2 м над літнім рівнем води. Поверхня задернована. Стаціонарними розкопками розкрита площа 240 м².

В результаті досліджень виявлено житло та шість господарських ям цього часу. Житло заглиблене, прямокутної форми, орієнтоване на схід-захід, розміром 4,6×2,2 м (рис. 1); його дно заглиблене на 1,10 м від сучасної поверхні. Верхній зріз простежено на глибині 0,90 м. Вздовж західної та східної стінок, а також поблизу від них були зафіксовані залишки стовпів та лаг. В заповненні житла та на долівці знайдено

¹ Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ, 1957, карта 9.

² Д. Я. Тсегін. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г.—КСИА АН УССР. Киев, 1962; Д. Я. Тсегин, Е. В. Махно, И. Н. Шарфутдинова. Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960 г.—ИА АН УССР.

³ А. Т. Сміленко. Осіле населення Степового Подніпров'я в ранні Середньовіччя.—Археологія, т. XXII. Київ, 1969.

⁴ Л. М. Рутковская. Исследование раннеславянских памятников на Орели в 1968 году.—АИУ, вып. III. Киев, 1971.

⁵ Д. Я. Тсегин, И. Ф. Ковалева, А. С. Беляев, О. В. Чаплинская. Отчет о работе археологической экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1970 году; Д. Я. Тсегин, А. С. Беляева, С. А. Беляева. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1972 году.—НА ІА АН УРСР.

фрагменти грубих ліпних посудин із значною домішкою шамоту в глині та уламок стінки лощеної ребристої посудини.

Ями зафіксовані у шарі темно-сірого піску, вони були спушені з давньої депної поверхні, яка залягає на глибині 0,6 м від сучасної. Всі ями округлі у плані, за винятком однієї, яка була прямокутною; стінки

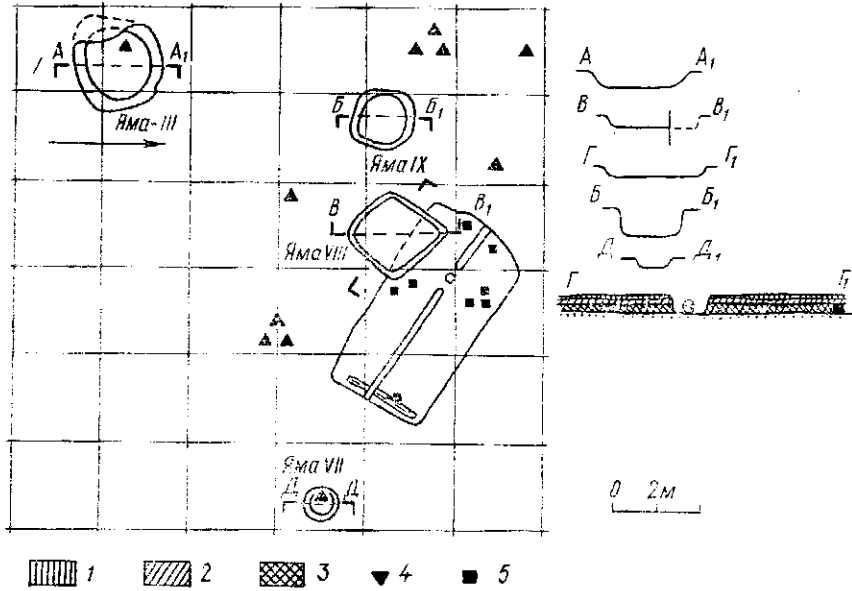


Рис. 1. Йосипівка, урочище Пляж. Контури житла та господарських ям (розкоп 1972 р.).

1 — дерев; 2 — темний супісок; 3 — світлий супісок; 4 — розвали посудин; 5 — дерево.

похилі, дно рівне. Товщина заповнення від рівня виявлення — 20—45 см. Тут знайдено два розвали ліпних посудин (рис. 2, 3, 8), а також фрагменти лощеної та грубої ліпної кераміки, стінки амфор, фрагмент зернотерки.

У культурному шарі поселення трапились залізні знаряддя праці, прикраси, кераміка та кістки тварин. Матеріали культурного шару, житла і ям ідентичні; нижче вони розглядаються разом.

Масовим матеріалом є ліпна кераміка. В колекції налічується більше тисячі фрагментів та близько десяти розвалів горщиків. Типологічно і за фактурою черепка посуд поділяється на дві великі групи: а) грубий нелощений та б) лощений.

Першу групу представлено 10 цілими реставрованими та реконструйованими посудинами, а також 1045 фрагментами. Глина погано відмудена з великою домішкою шамоту, маса неоднорідна, поверхня горбкувата, часто зі слідами згладжування травою. Лише незначна кількість стінок та дев'ять вінець мають більш-менш старанно заглажену поверхню. Виділяються три види посуду: горщики, миски та сковорідки-кришки.

Знайдено шість цілих горщиків, а також численні фрагменти від них. Вони різних розмірів, висотою від 11 до 28 см. За формою посудини розподіляються на два основних типи: округлотілі (бочкоподібні) та плечисті (рис. 3, 1—6).

Бочкоподібні горщики двох варіантів: з короткою шийкою (рис. 2, 2, 3) та без шийки (рис. 2, 4). Перші значно переважають. Дно рівне, найбільший діаметр — у середній частині їх висоти. Всього знайдено чотири горщики (рис. 3) та 90 вінець від них. Орнамент відсутній, лише

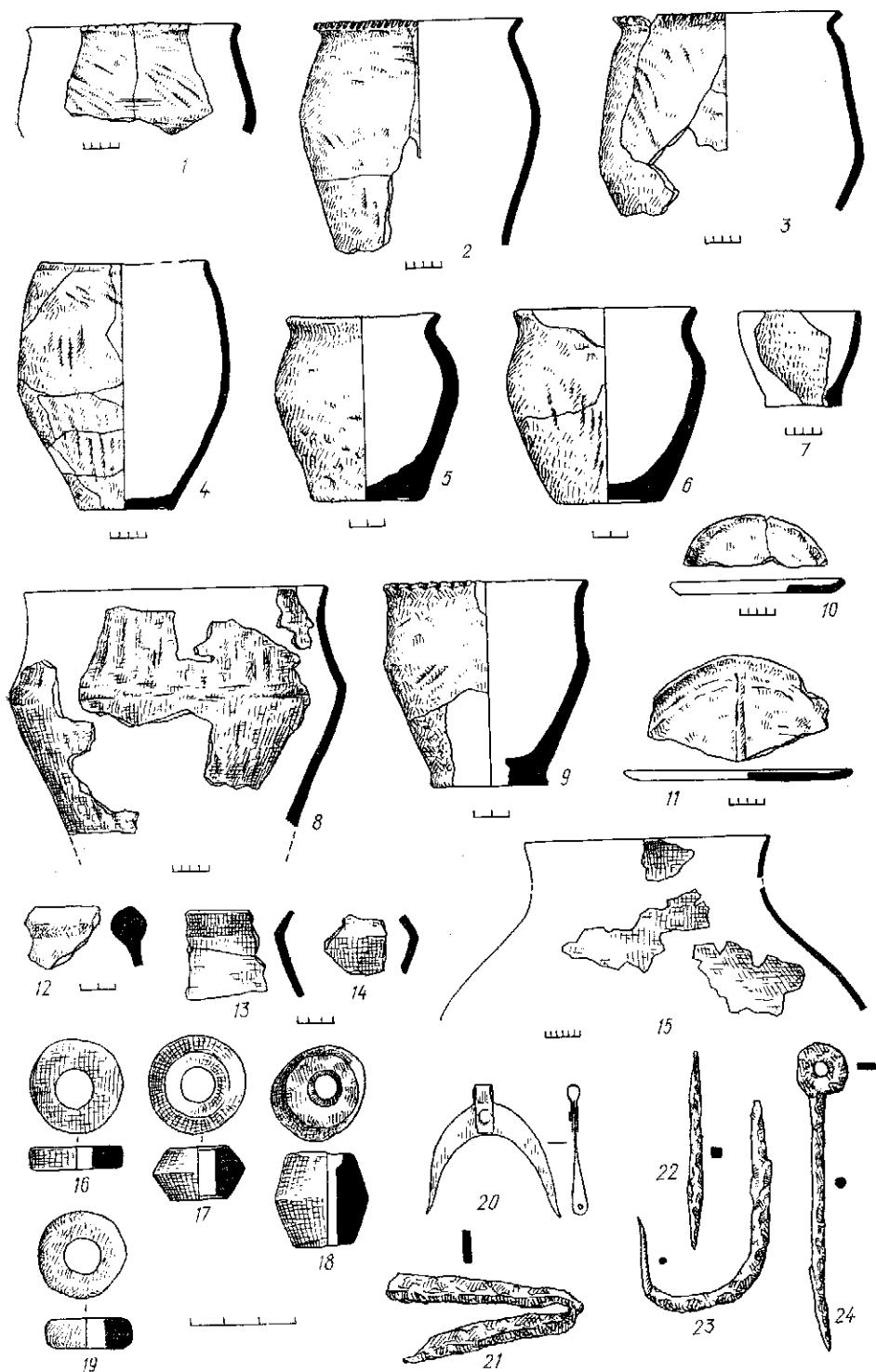


Рис. 2. Кераміка, прикраси та знаряддя праці другої чверті I тисячоліття н. е. з поселень поблизу с. Йосипівка.

1-8, 10-13, 15-18, 20-21, 24 — з урочища Пляж; 9, 14, 19, 22, 23 — з урочища Лиман.

18 посудин були прикрашені нарізками по зрізу вінець (рис. 2, 1, 2) або пальцьовими й нігтьовими вм'ятинами (рис. 2, 3).

Плечисті горщики (три посудини та 130 уламків вінець) мають коротку шийку, яка переходить у добре виділені плічка. Вінця відігнуті назовні, з плоским або заокругленим чи звуженим зрізом, дно плоске, найбільший діаметр горщика припадає на верхню третину висоту (рис. 2, 5, 6). До цієї групи належать і вищезгадані фрагменти, поверхня яких краще заглажена.

Миски репрезентовані знахідкою лише двох фрагментів. Форму однієї вдалось реконструювати. Вона невеликого розміру, висотою 5 см, піалоподібна, тонкостінна, має маленьке денце із закраїною (рис. 2, 7). Від другої залишився тільки невеликий уламок товстостінного вінця, злегка похилого до середини.

Сковорідки-кришки. Знайдено 18 фрагментів, дві реконструйовані. Вони являють собою диски 20—26 см діаметром з невеликою закраїною — борщиком (рис. 2, 10, 11).

Лощена кераміка. Виявлено розвал округлої посудини чорно-сірого кольору, великого розміру, з вузькою шийкою (рис. 2, 15), а також уламки інших посудин (46 фрагментів). Тісто добре відмучене, майже без домішок. За формою посуд розподіляється на дві групи: округлотілі горщики та ребристі. Вінця посудин прямі, з рівним плоским зрізом (рис. 2, 15) або відігнуті назовні. Нерідко є помітне ребро на внутрішньому боці (рис. 2, 12, 13). Орнамент відсутній. Лише один фрагмент стінки ребристого горщика має прокреслені хрестоподібні фігури (рис. 4, 8).

Крім того, на поселенні знайдено різні знаряддя праці та прикраси. Залізні вироби нечисленні. Трапилась лише шпилька, фрагмент ножа та ножиць (рис. 2, 21, 24), є уламки криць. Серед інших знахідок — шість прясел та оселки. Прясла зроблені з тієї ж маси, що й лошений посуд. За формою чотири з них круглі, плоскі (рис. 2, 16), решта біконічні (рис. 2, 17, 18). Є також заготовка прясла з амфорного черепка.

Амфорна кераміка складається з 14 фрагментів стінок та чотирьох ручок римських амфор, які датуються не раніше III ст. н. е. *

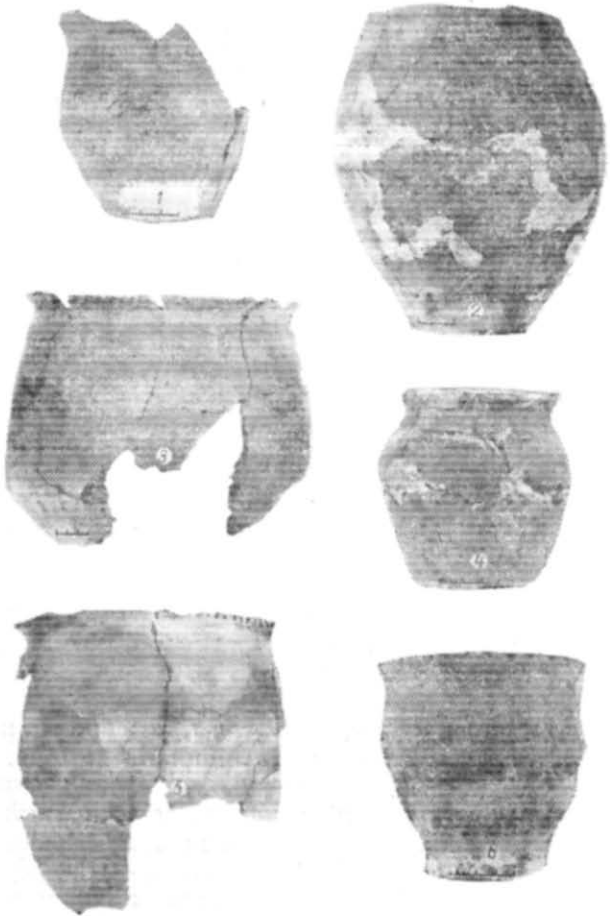


Рис. 3. Йосипівка. Реставровані горщики або їх фрагменти. Урочища Пляж (1—5) та Лиман (6).

* Визначення Н. О. Лейпунської.

Особливу увагу привертає виявлена в культурному шарі поселення бронзова підвіска-луниця з клепаною петелькою та двома просвердленими отворами на кінцях (рис. 2, 20). Вона має близькі аналогії серед прикрас Гобобіараса в Угорщині, які датуються 240—450 рр. н. е.⁶

В урочищі Лиман під час розкопок ґрунтового могильника з різночасними похованнями (неоліт, бронза, ранній залізний вік) виявлена значна кількість кераміки ранньослов'янського часу. Основна маса знахідок зосереджувалась в районі розкопаної тут глиноподібної печі, від-

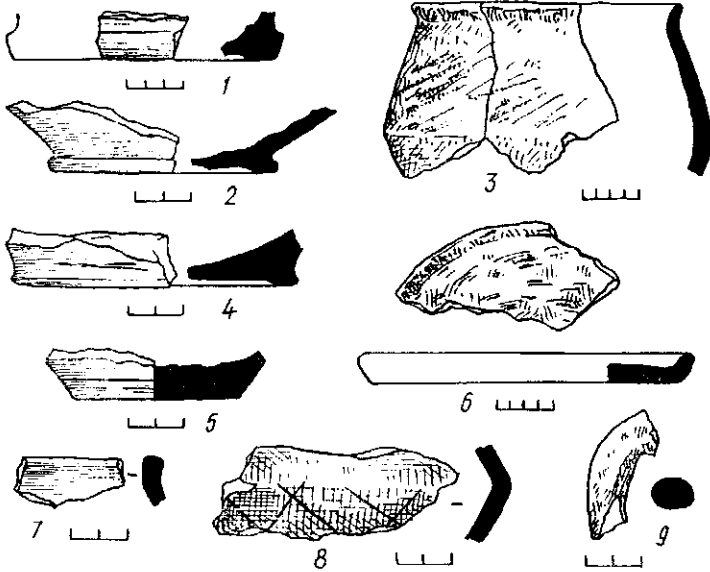


Рис. 4. Кружальна та ліпна кераміка з Поорелля.

1 — Могилів (садиба Муля); 2, 4, 5 — Минівка (урочище Садковс); 3, 6, 9 — Лисківка (садиба Пеліх); 7 — Перещелине (пенькозавод); 8 — Юсіпівка (урочище Пляж).

критої на глибині 0,5 м. Руїни її перекривав шар гумусованого піщаного ґрунту. Піч має низьке склепіння без димаря. В плані вона овальна, розмірами 1,4×1 м, висота — 0,5 м. Черинь має видовжено-овальну форму з перехватом в районі челюстів, де виділяється невеличкий припічок (рис. 5). Товщина глиняного настилу череня — 5—6 см, а стінок печі, складених на дерев'яному каркасі, — 15—30 см. Збереглася піч відносно добре; зруйнована була лише північно-західна частина її склепіння. З цього боку біля неї відзначено скупчення печини і рештки деревного вугілля*.

На поселенні виявлено понад 250 фрагментів посуду, що за фактурою черепка і обробкою поверхні не відрізняється від кераміки з урочища Пляж. Серед знахідок — 60 вінець і 35 денечь, в тому числі деякі із закраїною. Форму одного горщика відтворено повністю. Він належить до типу плечистих, широко відкритих, які виділені серед матеріалів в урочищі Пляж. По зрізу вінець посудини наявні пальцеві й нігтьові вм'ятини (рис. 2, 9). Такий же орнамент відзначено і на 23 вінцях інших горщиків поселення, а на чотирьох уламках є насічки, нанесені ребром тонкої палички.

Крім грубої ліпної кераміки, тут виявлено дев'ять фрагментів лощеного посуду, в тому числі уламок вінця з тонким загостреним профілем та стінки з помітним ребром (рис. 2, 14). В шарі знайдено сім ам-

⁶ M. Parducz. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III.— Archaeologia Hungarica. Budapest, 1950.

* За визначенням Г. Ф. Загній, піч датується серединою — другою половиною II ст. н. е.

форних черепків, зокрема стінку з врізаним орнаментом і ручки, що, на думку спеціалістів, датуються II—III ст. н. е. *

З інших знахідок на поселенні, що, можливо, пов'язані з описаною керамікою, слід відзначити уламок кам'яного жорна з отвором в центрі, окремі залізні вироби: рибальський гачок (рис. 2, 23), шило (рис. 2, 22), а також два прясла (рис. 2, 19).

Під час розвідки пам'яток поблизу с. Йосипівки в долині Орелі обстежено ще понад 40 місцезнаходжень з аналогічними матеріалами,

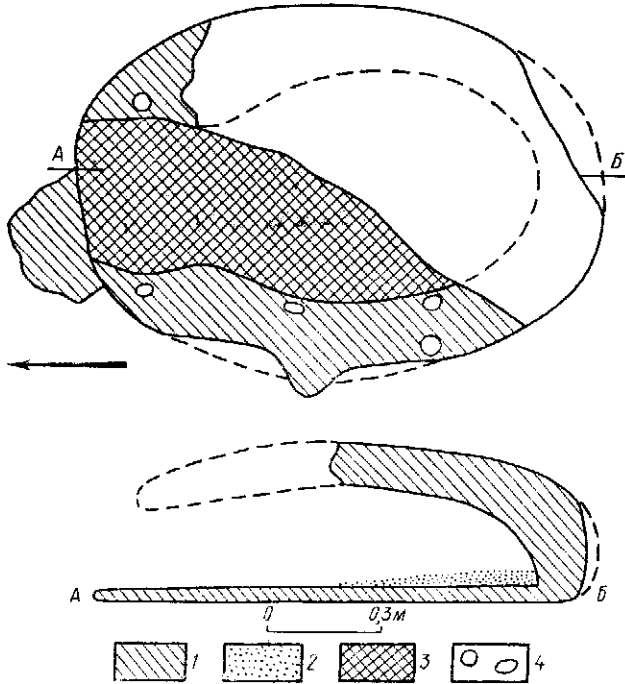


Рис. 5. Піч з поселення поблизу с. Йосипівка (урочище Лиман).

1 — стінки і черинь в розрізі, розвал; 2 — попіл; 3 — черинь; 4 — залишки від каркасу.

на кількох з них знайдено також кружальну черняхівську кераміку, інколи в значній кількості. Нижче даємо опис головних пунктів, розвіда-них у ряді сіл за течією р. Орелі (рис. 6).

Орелька. В урочищі Криве на дюні поблизу озера знайдено десять фрагментів від грубого ліпного посуду: чотири вінця, одні з насічкою по зрізу, одне денце з напливом, а також уламок сковорідки-кришки (рис. 7, 1).

Багате. На північний захід за 1 км від села на лівому березі Орелі в урочищі Ковалів Кут, на підвищенні в заплаві зібрано наземний ма-теріал та закладено чотири шурфи. В них на глибині 0,4—0,6 м виявле-но культурний шар. У розмиві поселення та в шурфах трапилось 55 фрагментів кераміки типу йосипівської, серед яких є п'ять вінця — два прямі, решта відігнуті назовні (рис. 7, 2, 3). Судячи за профілем стінок, посудини належать до типу плечистих горщиків з добре відділе-ним ребром. Тут же знайдено одну ручку глиняної ложки з отвором для палички (рис. 7, 4).

Перещепине. За 1—2 км на схід від села поблизу пенькозаводу по-льові збори дали 40 фрагментів кераміки, зокрема 20 уламків типу Йосипівки та стільки ж кружального черняхівського посуду (рис. 4, 7).

* Визначення Ю. І. Козуб.

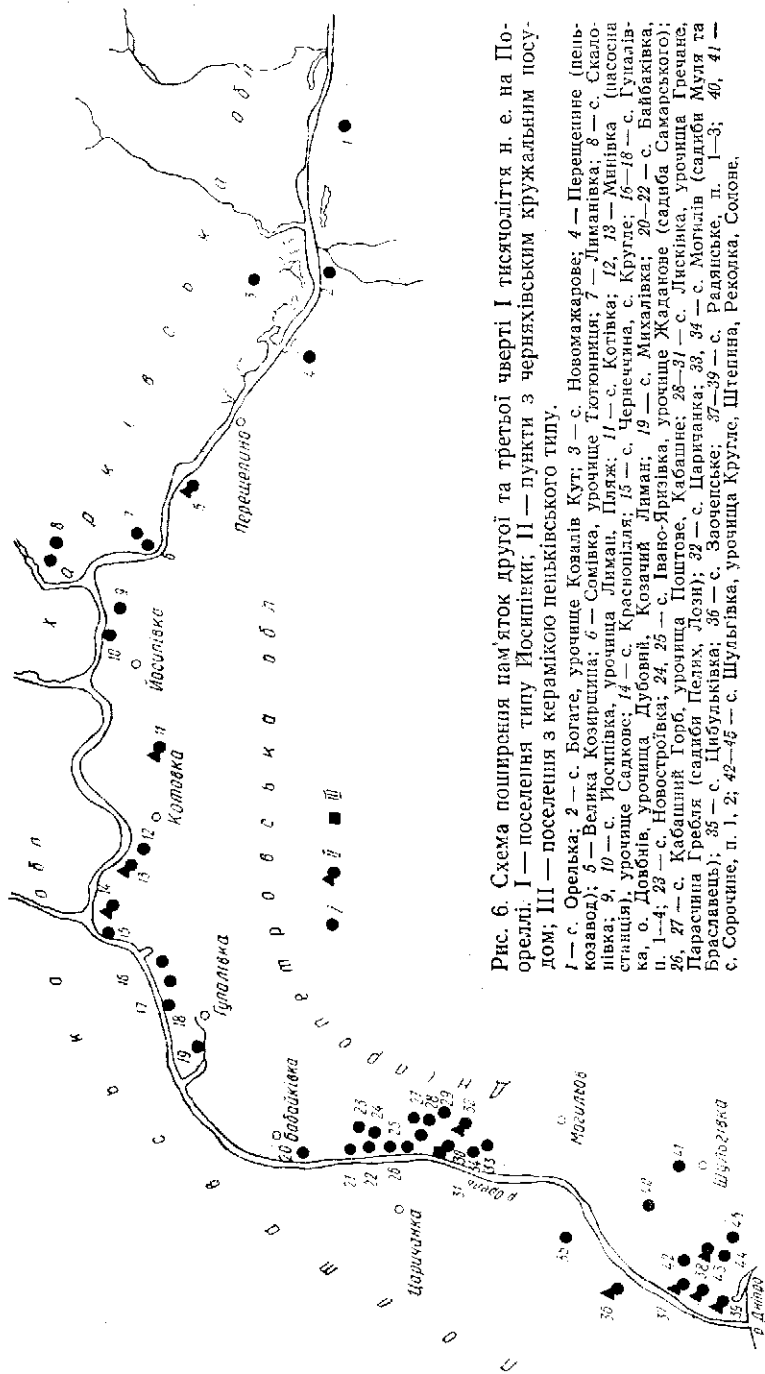


Рис. 6. Схема поширення пам'яток другої та третьої чверті І тисячоліття н. е. на По-ореллі. I — поселення типу Юсіпівки, II — пункти з черняхівським кружалним посудом, III — поселення з керамикою пельківського типу.

I — с. Орелька; 2 — с. Богате, урочище Козалів Кут; 3 — с. Новомажарове; 4 — Перещепине (пельківський посуд); 5 — Велика Козирщина; 6 — Сомівка, урочище Тютюнниця; 7 — Лиманівка; 8 — с. Скалолівка; 9, 10 — с. Юсіпівка, урочища Лиман, Пляж; 11 — с. Котівка; 12, 13 — Мінівка (пасосна станція), урочище Салків; 14 — с. Краснопілля; 15 — с. Чернеччина, с. Кругле; 16—18 — с. Гулаївка, о. Довбня, урочища Дубовий, Козачий Лиман; 19 — с. Михайлівка; 20—22 — с. Байбаківка, п. 1—4; 23 — с. Новоостроївка; 24, 25 — с. Івано-Ярцівка, урочище Жаданове (салида Самарського); 26, 27 — с. Кабашний Горб, урочища Поштове, Кабашне; 28—31 — с. Лисківка, урочища Самарського; Парасинна Гребля (салида Педях, Лозн); 32 — с. Шарпанка; 33, 34 — с. Могилів (салида Муля та Брадавцев); 35 — с. Цибулівка; 36 — с. Заочепське; 37—39 — с. Радяньське, п. 1—3; 40, 41 — с. Сорочине, п. 1, 2; 42—46 — с. Шулівка, урочища Кругле, Штепна, Реколка, Сокопе.

Серед перших — чотири вінця, два денця горщиків. Частина кружальних виробів лощена, в тому числі три вінця від мисок. Деякі фрагменти орнаментовані валиком. Крім того, тут знайдено уламки двох ручок та шийку від амфори.

Сомівка. Між селами Личка і Сомівка, в урочищі Тютюниця, на піщаному підвищенні лівого берега Орелі поряд з іншими знахідками ви-

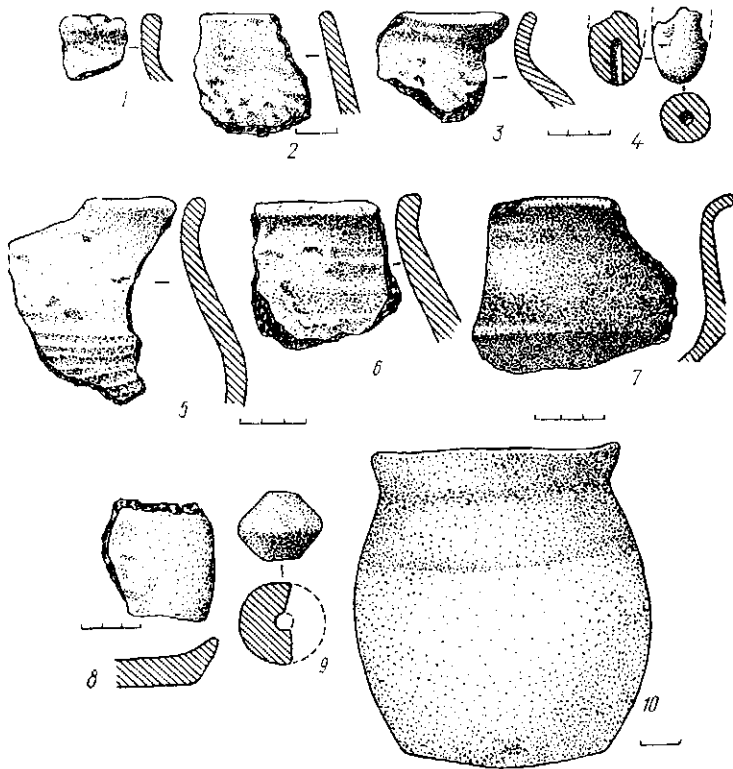


Рис. 7. Керамічні вироби ранньослов'янського часу з поселень Порелля.

1 — с. Орелька, о. Криве; 2—4 — с. Богате, урочище Ковалів Кут; 5 — с. Сомівка, урочище Тютюниця; 6 — с. Котівка, урочище Вовча Яма; 7 — с. Чернеччина, о. Кругле; 8 — с. Байбаківка, урочище Шинкарівка; 9 — с. Новостройка, п. 2; 10 — с. Шульгівка, урочище Солоне.

явлено вісім уламків товстостінних грубих ліпних посудин, з домішкою шамоту в глині. Вінця відігнуті назовні (рис. 7, 5).

Котівка. Поблизу від села на лівому березі Орелі в урочищі Вовча Яма (Лопатине) відкрито сліди поселення, кераміка якого подібна до йосипівської. В колекції — 11 фрагментів товстостінних посудин, в тому числі два вінця (рис. 7, 6). Крім того, тут знайдено кілька фрагментів черняхівської кераміки.

Минівка. В урочищі Садкове розвідкою І. Ф. Ковальнової виявлено поселення з ліпною і кружальною черняхівською керамікою. Ліпних черепків 15, в тому числі вінця горщиків, відігнуті назовні, без орнаменту, денця і стінки, в глині — велика домішка шамоту. Зібрано близько 40 фрагментів кружального черняхівського посуду, серед яких є 19 уламків лощених мисок, решта — черепки нелощених горщиків сірого кольору (рис. 4, 2—5). Найвний тут амфорний матеріал датується III ст. н. е. Аналогічна ліпна кераміка зібрана у великій кількості і поблизу насосної станції Минівського колгоспу.

Краснопілля. На північний схід від села на березі озера Орелище знайдено велику кількість ліпної кераміки з домішкою шамоту типу

Йосипівка. Крім того, тут є частина денця лощеної кружальної черняхівської миски, два уламки прясел (одне кругле, з амфорного черепка, друге — біконічне) та шість уламків амфор.

Чернечина. На схід від села поблизу озера Кругле, в розмиві р. Орелі польові знахідки склалися з 17 фрагментів стінок товстостінних ліпних посудин, подібних до екземплярів з Йосипівки (рис. 7, 7), а також шести уламків чорнолощеної кераміки, серед них — чотири вінця, один досить великий фрагмент ребристої посудини, з вінцями, відігнутими назовні (рис. 7, 7). На поселенні закладено два шурфи, у яких виявлено культурний шар на глибині 0,2—0,6 м, де трапились уламки ліпних горщиків: чотири вінця, два прямі, а решта відігнуті назовні, три денця та стінки. Вся кераміка неорнаментована.

Байбаківка. За 1 км на захід від села в урочищі Шинкарівка на невисокій терасі знайдено 27 фрагментів посуду, аналогічного йосипівському. Це уламки горщиків та фрагмент сковорідки, вони неорнаментовані, за винятком трьох вінців, прикрашених насічками та вм'ятинами по зрізу. Подібні знахідки трапились ще в трьох пунктах поблизу села: в південному напрямку за 250 м від електростанції, на березі озера Піщане, та на захід від села на березі р. Орелі. На останньому пункті під час зачистки виявлено розвал широко відкритого горщика, який майже повністю реконструйовано, а також фрагменти інших ліпних горщиків з шамотом в тісті та сковорідки (рис. 7, 8).

Івано-Яризівка. Поблизу села відкрито два місцезнаходження ліпної шамотованої кераміки. За 100 м на захід від дороги Івано-Яризівка — Байбаківка знайдено 16 фрагментів горщиків, два уламки мисок та уламок прясла. Другий пункт розташований в урочищі Самарського. Тут було зібрано 33 фрагменти, в основному стінки горщиків та п'ять вінців. Один з них має слід від ручки, що відпала. На поселенні закладено два шурфи, де простежено бідні знахідки кераміки на глибині 0,2—0,8 м.

Царичанка. За 1 км на південний захід від Царичанської нафтобази на правому березі р. Орель в зачистці берега, на глибині 0,8 м зафіксовано культурний шар потужністю 10 см, де зібрано 30 фрагментів грубих ліпних посудин з шамотом в тісті. Серед них — шість вінців, два з яких мають пальцьові вдавлення по краю. Решта кераміки неорнаментована.

Кабашний Горб. Тут були два місцезнаходження ранньослов'янської кераміки: в урочищах Кабашне та Поштове. Для дальших досліджень важливе останнє. У відслоненні лівого берега р. Орелі на глибині 0,4 м залягає культурний шар потужністю 50—60 см, в якому трапились кістки тварин та черепки зі слабою домішкою шамоту (сім фрагментів, в тому числі вінця, відігнуті назовні).

Лисківка. Виявлено чотири пункти з шамотованою керамікою: на двох садибах (А. Н. Пелих і Лози), на південному березі озера Гречане та в урочищі Парасчина Гребля.

У відслоненні лівого берега р. Орелі біля садиби Пелих зроблено шість зачисток довжиною по 2 м кожна. На глибині 0,7 м виявлено культурний шар (0,4 м). На поверхні та в зачистках знайдено 98 уламків ліпної кераміки. Тісто грудкувате, з домішкою шамоту, поверхня шорстка. Деякі уламки виготовлені з більш щільного замісу, шамот дрібний. Серед посуду відрізняються два види: горщики та сковорідки.

Від горщиків знайдено 85 фрагментів, серед яких 44 стінки, 21 вінець та 20 денців. За формою їх можна поділити на дві групи: 1) Біконічні з ребром в середній частині стінок та вінцями, відігнутими назовні. Форму одного з них реконструйовано (рис. 4, 3). Решта уламків дрібна, неорнаментована. Ці екземпляри нагадують посуд з Пеньківки⁷. 2) Гор-

⁷ Д. Т. Брезовець. Поселення уличей на р. Тясмин.— МІА, № 108. М., 1963, с. 154.

щики округлободі або плечисті, близькі до знахідок з Йосипівки, з короткою шийкою, округлими плічками, відігнутими назовні вінцями (шість фрагментів). Три з них орнаментовані: два — пальцьовими вдавленнями та одне насічками. Один уламок вінця має отвір на плічках.

Зібрано десять уламків кришок-сковорідок, з яких дві реконструйовано. Діаметр їх до 20 см, стінки товсті, з невеликою закраїною. П'ять уламків прикрашено пальцьовими вдавленнями по зовнішньому боці закраїни (рис. 4, 6). Крім того, знайдено уламок ручки (рис. 4, 9) та фрагмент точильного бруска.

На поселенні виявлено значну кількість амфорного матеріалу: дев'ять ручок, уламки шийки, стінок. Всі вони належать амфорам римського часу (IV—V ст.).

Знахідки на садибі Лози, біля озера Гречане та в урочищі Парасчина Гребля представлені фрагментами ліпного посуду типу Йосипівки.

Могилів. Поблизу села зафіксовано два пункти з ранньослов'янською керамікою: на північно-західній околиці (садиба Н. О. Муль), над Біловодом та на Орелі проти садиби Браславець. В першому пункті та на сусідніх городах трапились шість уламків лощених мисок, серед яких чотири вінця, стінка та товсте днище на кільцевому піддоні (рис. 4, 1). Крім того, у колекції вісім фрагментів нелощених горщиків, в тому числі п'ять денць, два з невеликою закраїною, без піддона. Знайдено також ручку від амфори.

Проти садиби Браславець зібрано черепки з шамотом, зокрема вісім вінець типу Йосипівки. У закладеному тут шурфі на глибині 0,2—0,4 м виявлено три уламки подібної кераміки.

Заочепське. На південний захід від села в урочищі Домаха Дніпродзержинською експедицією виявлено поселення з черняхівською керамікою⁸. У колкській — 26 уламків посудин (16 кружальних, решта ліпні). Серед кружального посуду — вісім уламків лощених мисок, одна з стінок прикрашена заглибленою лінією, на другій є сліди ручки. Крім того, виявлено сім фрагментів шорсткого посуду, який має домішки кварцу та піску. Ліпні вироби товстостінні, з шамотом у тісті.

Радянське. Розвідкою Дніпродзержинської експедиції тут виявлено три пункти з черняхівським посудом. Перший розташований на північно-східній околиці села поблизу р. Орелі, де знайдено 19 дрібних уламків кераміки (12 кружальних, решта ліпні), залізні шлаки і руду. Кружальні посудини шорсткі, в тісті — пісок. Колір поверхні сірий, темно-сірий та жовтуватий. Два вінця мають потовщений край. Ліпні уламки дрібні, з домішкою шамоту та кварцу, поверхня шорстка. Серед них — фрагмент вінця з відігнутим назовні краєм та два плескуватих денця. Є також ручка від ліпної посудини.

На другому пункті в урочищі Карпенківський Кут трапились десять черняхівських черепків, два ліпних та шість амфорних. Третій розташований на південь від кутка Кабаки. На поверхні поселення, а також у п'яти траншеях на глибині 0,2—0,4 м знайдено 50 уламків кружального черняхівського посуду та 26 фрагментів ліпного. До останнього належать горщики та сковорідки. Кераміка майже не орнаментована, лише два вінця та стінка прикрашені трикутним валиком пенківського типу.

Крім посуду, тут були також металеві речі: уламок залізної коси і ножа, бронзова бляшка трикутної форми з пастою в центрі і трьома отворами у кутках, бронзові сережки, частина браслета та ін. Серед знахідок ще є скляне намисто та три прясла біконічної форми.

⁸ Д. Я. Телегин, Е. В. Махно, И. Н. Шарафутдинова. Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960—1961 гг.— НА ІА АН УРСР.

Шульгівка. Поблизу села експедиція виявила три місцезнаходження з кружальною черняхівською та ліпною керамікою. На першому, в урочищі Кругляк, були знайдені п'ять уламків кружальних горщиків, стінки та дно, а також кілька фрагментів ліпних посудин. Аналогічні знахідки наявні в урочищі Штепина та Реколка.

Під час розвідки 1970 р. по трасі каналу Дніпро—Донбас краєзнавець з с. Шульгівка М. Д. Решетняк передав ранньослов'янський горщик, знайдений в урочищі Солоне (рис. 7, 10).

В результаті робіт та розвідок І. Ф. Ковальової, Ю. Г. Колосова і Л. М. Рутковської в долині Орелі виявлено ще понад 20 пунктів (див. карту), де зібрано окремі фрагменти товстостінного ліпного посуду з домішкою шамоту в тісті. Тут ці матеріали не розглядаються.

Таким чином, у долині р. Орелі виявлено значну кількість поселень і окремих місцезнаходжень з керамікою ранньослов'янського часу. Топографічні умови їх майже ідентичні: всі вони розташовані на низьких ділянках долини — на краю першої надзаплавної тераси чи окремих підвищеннях у заплаві ріки. Л. М. Рутковська відзначає лише два пункти з ліпною шамотованою керамікою, розташовані вище, на схилах корінного берега Орелі (Красношійля, Стара Слобода).

За характером і складом матеріалів всі ці пункти поділяються на дві основні групи: поселення лише з ліпною керамікою типу Йосипівки та місцезнаходження з ліпним і кружальним черняхівським посудом. Перших обстежено 34, других — 11.

Пам'ятки типу Йосипівки (урочище Пляж, Лиман, с. Богате, Ковалів Кут, Чернеччина, урочище Кругле, Байбаківка тощо) характеризуються великою кількістю виключно ліпного товстостінного грубого посуду з шамотом у тісті. Основні типи цієї кераміки — бочечкоподібні та плечисті горщики, миски та сковорідки з невеликою закраїною. Посуд орнаментовано бідно: наявні лише пальцево-пигтєві вм'ятини або насічки по зрізу вінець (переважають перші). За складом тіста, обробкою поверхні, незначною орнаментациєю така кераміка нагадує пізньозарубинецький посуд, але, з другого боку, тут є деякі елементи, властиві пенківському (біконічність).

Під час розкопок поселень в урочищах Пляж і Лиман виявлено й певний процент більш тонкостінного лощеного посуду, який також нагадує пізньозарубинецькі форми. Наявність останнього та амфор пізньоримського часу на багатьох з вказаних поселень дає можливість датувати пам'ятки типу Йосипівки на Орелі другою чвертю I тисячоліття н. с.

Як свідчать матеріали Йосипівського поселення, його мешканці, ймовірно, мали заглиблені житла, в яких споруджували глинобитні печі на дерев'яному каркасі. Інших знахідок, які б характеризували матеріальну культуру цього поселення на Орелі, виявлено небагато: деякі залізні речі, прясла та досить оригінальну бронзову підвіску-луницю (рис. 2, 20), що датується III—V ст. н. е.

За характером ліпної кераміки і наявністю чорполощеного посуду поселення знаходить близьку аналогію в матеріалах типу Курган Азак з долини р. Псьол, які, однак, датуються О. В. Сухобоковим дещо пізнішим часом⁹.

Пам'ятки з грубою ліпною і типовою кружальною черняхівською керамікою також розкидані по всій долині Орелі, але більшість їх концентрується в пониззі ріки. Ліпні посудини з цих поселень істотно не відрізняються від посуду решти пунктів, де кружальних виробів не виявлено зовсім. Щодо кружальної кераміки, то вона має прями аналогії серед відповідних матеріалів численних черняхівських поселень Подні-

⁹ О. В. Сухобоков. Поселение середины I тыс. до н. э. близ с. Курган Азак Сумской обл. — АИУ, 1968, вып. III. Киев, 1971.

пров'я і лісостепових просторів України взагалі. Немає сумніву в тому, що місцезнаходження з нею, як і вся черняхівська культура, повинні належати також до другої чверті I тисячоліття н. е.

Отже, в результаті досліджень 1970—1972 рр. вдалося встановити густу заселеність Поорелля в другій чверті I тисячоліття н. е. Осілим населенням в цей час були носії культури з грубою ліпною керамікою йосипівського типу. Водночас воно зазнавало значних впливів черняхівської культури, а, можливо, мало місце і пряме переселення чи розселення черняхівських племен. Ці впливи йшли з Подніпров'я і були значно відчутними в пониззі Орелі, де черняхівських пунктів виявлено помітно більше, ніж на середній течії річки. А у верхів'ях вони вже зовсім відсутні. Досить показовим щодо цього є не завжди однаковий на поселеннях зі змішаними матеріалами процентний склад ліпної і кружальної кераміки. Як видно з наведеного вище опису, останньої завжди більше, ніж ліпної, а на нижній течії Орелі менше на східних ділянках ріки. Цей приклад, мабуть, свідчить про те, що черняхівські впливи поширювались з правого берега Дніпра на Лівобережжя, в основному по долинах лівобережних річок.

У комплексі з Лисківського поселення (садиба Пелиха) виділяється ще невелика група біконічного, добре згладженого ліпного посуду, в тісті якого менше шмату. Є деякі підстави наближати цю групу до кераміки пеньківського типу (рис. 4, 3). В цьому зв'язку можна згадати, що на поселеннях Краснопілля та о. Довбнів поблизу с. Гупалівка, за даними Л. М. Рутковської, виявлено вінця ліпних горщиків з наліпним валиком під зрізом. Такий же валик є і на двох вінцях з третього пункту поблизу с. Радянське. Не виключено, що в ході дальших робіт на Орелі стане можливим також виділення третьої групи старожитностей ранньослов'янського часу, близької до пеньківських поселень Подніпров'я.

Слід сподіватись, що з відкриттям пам'яток пеньківського типу на Орелі буде заповнена ще одна культурно-хронологічна лакуна в матеріалах третьої чверті I тисячоліття н. е. Зараз поки що важко говорити про стічну належність пам'яток з керамікою йосипівського типу, але їх близькість до матеріалів пізньозарубинецьких, черняхівських, а також пеньківських, як і наявність тут типового черняхівського посуду, пов'язує долину Орелі з культурами, що розглядаються при дослідженні етногенезу східних слов'ян.

Д. Я. ТЕЛЕГИН, С. А. БЕЛЯЕВА

Памятники раннеславянского времени на Орели

Резюме

Статья посвящена изучению раннеславянских памятников в Поорелье, открытых в основном в 1970—1972 гг. при исследовании трассы канала Днепр — Донбасс. Обнаружено более 40 пунктов с грубой лепной керамикой, а также более тонкой, чернощенной, типологически близкой к позднезарубинецкой. Кроме того, имеется кружальная посуда черняховского типа.

Авторы дают общую картину раскопок, в ходе которых найдены жилище, шесть хозяйственных ям и глинобитная печь, характеризуют собранный на поселениях материал — фрагменты горшков, мисок и сковородок, изделия из железа, прясла, зернотерки и др.

Наличие в Осиповке фрагментов позднеримских амфор и позднезарубинецких черепков позволяет датировать поселения этого типа второй четвертью I тысячелетия до н. э., что подтверждается наличием в некоторых комплексах и черняховских сосудов. На Орели, кроме того, отмечены пункты (Лисковка) с керамикой, близкой к пеньковской, которая датируется VII—VIII вв. н. э. Этническая принадлежность памятников пока не установлена, однако имеющиеся материалы дают основание включить долину Орели в круг культур, связанных с рассмотрением проблемы этногенеза восточных славян.